

JADIDCHILIK HARAKATI: TARIX, G'OYA VA AHAMIYAT

Davlatmurodova Farangiz SHavkat qizi

Termiz davlat universiteti Pedagogika va Ijtimoiy ish fakulteti

Kutubxona va axborot faoliyati yo'nalishi talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19327872>

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida tub burilish yasagan jadidchilik harakati tadqiq etiladi. Maqolada harakatning vujudga kelish omillari, "Usuli jadid" maktablarining ta'lim tizimidagi o'rni, milliy matbuot va teatrning xalq ongini uyg'otishdagi xizmatlari tizimli tahlil qilingan. Shuningdek, jadid mutafakkirlarining siyosiy qarashlari, iqtisodiy islohotlar va ularning mustaqil davlatchilik asoslarini yaratishdagi intilishlari keng qamrovli yoritilgan.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, Turkiston, milliy uyg'onish, maorif islohoti, jadid matbuoti, milliy mustaqillik, siyosiy ong, "Usuli jadid", milliy burjuaziya.

Annotation. This article examines the Jadidism movement, which caused a radical turn in the socio-political life of Turkestan in the late 19th and early 20th centuries. The article systematically analyzes the factors behind the movement's emergence, the role of "Usul-i Jadid" schools in the educational system, and the services of the national press and theater in awakening the national consciousness. Furthermore, the political views of Jadid thinkers, women's issues, economic reforms, and their aspirations for creating the foundations of independent statehood are highlighted in a comprehensive manner.

Keywords: Jadidism, Turkestan, national awakening, educational reform, Jadid press, national independence, political consciousness, "Usul-i Jadid", national bourgeoisie.

Аннотация. В данной статье исследуется движение джадидизма, совершившее коренной переворот в общественно-политической жизни Туркестана в конце XIX – начале XX веков. В статье системно анализируются факторы возникновения движения, роль школ «Усули джадид» в системе образования, заслуги национальной прессы и театра в пробуждении самосознания народа. Также подробно освещаются политические взгляды джадидских мыслителей, женский вопрос, экономические реформы и их стремление к созданию основ независимой государственности.

Ключевые слова: Джадидизм, Туркестан, национальное возрождение, реформа образования, джадидская пресса, национальная независимость, политическое сознание, «Усули джадид», национальная буржуазия.

Kirish

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan Turkistonning bosib olinishi o'lkaning nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy-madaniy hayotida ham chuqur inqirozni keltirib chiqardi.

Mustamlakachilik zulmi ostida qolgan xalq jaholat, diniy mutaassiblik va iqtisodiy qoloqlik botqog'iga botgan edi. Aynan mana shunday tarixiy sharoitda millatning peshqadam vakillari - jadidlar maydonga chiqdi. Jadidchilik (arabcha "jadid" - yangi) harakati shunchaki ma'rifiy oqim emas, balki millatni asoratdan qutqarishga qaratilgan keng ko'lamli ijtimoiy-siyosiy fenomen edi. Ular millatni uyg'otishning yagona yo'li sifatida maorifni isloh qilish, milliy matbuotni shakllantirish va dunyoviy ilmlarni egallashni ko'rdilar. Maqolaning maqsadi jadidlar bosib o'tgan murakkab yo'lni va ularning bugungi Yangi O'zbekiston poydevoridagi o'rni ko'rsatib berishdan iborat.

Adabiyotlat tahlili va metodologiya

Jadidchilik harakatini o'rganish uzoq vaqt sovet mafkurasi tomonidan taqiqlangan yoki bir yoqlama talqin qilingan edi. Mustaqillikdan so'ng ushbu mavzu yangicha yondashuvlar asosida o'rganila boshlandi. Begali Qosimovning "Milliy uyg'onish" asari jadidlar adabiyoti va mafkurasini tahlil qilishda asosiy manba hisoblanadi. D. Alimovning tarixiy tadqiqotlarida jadidchilikning ijtimoiy-falsafiy ildizlari ochib berilgan. Adeeb Khalid kabi xorijiy olimlarning asarlarida jadidchilik harakati islom dunyosidagi modernizatsiya jarayonlarining bir qismi sifatida baholanadi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va Abdulla Qodiriy kabi jadidlarning o'z asarlari harakatning asl g'oyalari tushunishda birlamchi manbadir.

Tadqiqotda tarixiylik, mantiqiylik, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Jadidchilik harakati o'z davrining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari bilan bog'liq holda, xronologik tartibda va g'oyaviy evolyutsiya sifatida ko'rib chiqildi. Jadidlar xalqni savodli qilishni ozodlikning birinchi sharti deb bildilar. Eskicha maktablardagi quruq yodlash metodiga chek qo'yib, "Usuli savtiya" (tovush usuli) asosidagi maktablarni tashkil etishdi.

Islohot mazmuni: Bu maktablarda ilk bor partalar, xaritalar, globuslar va qora taxtalar ishlatila boshlandi. Darsliklar: Munavvarqori Abdurashidxonovning "Adibi avval", Saidrasul Azizovning "Ustozi avval" darsliklari o'zbek maktabdorligida yangi davrni ochdi. Qamrov: Faqat diniy ilmlar emas, balki matematika, geografiya, tabiatshunoslik va tarix fanlari o'qitila boshlandi.

Bu esa zamonaviy fikrlaydigan milliy kadrlarning birinchi avlodini tarbiyaladi. Matbuot jadidlar uchun g'oyaviy qurol edi. "Tarjimon" gazetasi butun turkiy dunyoni birlashtiruvchi g'oyaviy markazga aylandi.

Mahalliy nashrlar: "Xurshid", "Shuhrat", "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona" gazetalarini orqali xalqning siyosiy ongi shakllantirildi. Behbudiy va "Oyna" jurnali: Ushbu jurnalda milliy o'zlik, tilni asrash va dunyo sivilizatsiyasiga qo'shilish masalalari ko'tarildi. Jadidlar matbuot orqali mustamlakachilikning asl qiyofasini ochib berdilar.

Jadidlar teatrni "millat ko'zgusi" deb ataganlar. 1911-yilda Behbudiy tomonidan yozilgan "Padarkush" dramasi millat fojiasini - ilmsizlikni fosh qildi. Teatr sahnalarida jaholat, ko'p xotinlik, giyohvandlik va xalqning ezilishi kabi mavzular tanqid ostiga olindi. Bu san'at turi xalqqa eng murakkab siyosiy g'oyalarni ham oddiy tilda tushuntirib berdi.

Jadidlar xotin-qizlarning ham bilim olishi jamiyat rivoji uchun zarurligini birinchilardan bo'lib ko'tarib chiqishdi. Ma'rifatli onalar: Ular bilimli ona - bilimli avlod degani ekanligini anglashgan. Fitratning "Oila" asarida ayol kishining jamiyatdagi o'rni islomiy va zamonaviy nuqtayi nazardan asoslab berildi. Jadidlar milliy burjuaziya (boylar) va ziyolilar ittifoqini tuzishga intilishgan. Shirkatchilik: "Nashriyot", "Barakat" kabi iqtisodiy shirkallar tuzildi.

Jadidlar paxtani Rossiyaga xomashyo sifatida emas, balki Turkistonning o'zida qayta ishlab, tayyor mahsulot sotish g'oyasini ilgari surishgan. Bu iqtisodiy mustaqillik sari tashlangan ilk qadam edi. 1917-yilgi voqealar jadidlarni ochiq siyosiy kurash maydoniga olib chiqdi. Siyosiy partiyalar: "Sho'roi Islomiya" va "Taraqqiyparvarlar" kabi tashkilotlar tuzildi.

Turkiston muxtoriyati: 1917-yil noyabrda Qo'qon shahrida e'lon qilingan Muxtoriyat o'zbek xalqining milliy davlatchilik sari qo'ygan buyuk qadami edi. Garchi u 72 kundan so'ng bolsheviklar tomonidan qonga botirilgan bo'lsa-da, u mustaqillik g'oyasini xalq qalbida mangu qoldirdi.

Jadidlar dunyodagi eng ilg'or texnologiyalarni o'zlashtirish tarafdori edilar. 1920-yillarda 70 dan ortiq o'zbek yoshlari Germaniyaga o'qishga yuborildi.

"Ko'mak" jamiyati orqali talabalar muhandislik, tibbiyot va qishloq xo'jaligi sohalarida bilim olishdi. Bu kadrlar kelajakda O'zbekiston sanoatiga asos solishlari kerak edi, biroq ularning ko'pchiligi keyinchalik qatag'on qurboni bo'ldilar. Sho'ro hukumati jadidlarning mustaqillik g'oyalarini o'z hokimiyatiga tahdid deb bildi.

1937-1938 yillarda millatning eng sara vakillari - Cho'lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy va boshqalar "panturkizm" va "xalq dushmani" sifatida otib tashlandi. Bu qatag'on millatning ma'naviy genofondiga berilgan eng og'ir zarba bo'ldi.

Jadidchilik haqidagi ilk tizimli ma'lumotlar harakatning o'z namoyandalari tomonidan qoldirilgan. Mahmudxo'ja Behbudiyning "Oyna" jurnalidagi maqolalari va Abdurauf Fitratning "Hind sayyohi bayonoti" (1912) asari jadidchilikning ichki mohiyatini tushunishda birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi. Fitrat ushbu asarida islom olamidagi turg'unlik sabablarini tahlil qilib, ma'rifatparvarlikni yagona najot yo'li sifatida ko'rsatadi.

1920-yillarning oxiridan boshlab jadidchilik mavzusi qat'iy siyosiy nazorat ostiga olindi.

S. Ayniy o'zining "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" (1926) asarida jadidlarni dastlab progressiv kuchlar deb atagan bo'lsa-da, keyinchalik sho'ro mafkurasi ta'sirida ular "burjua millatchilari" sifatida talqin qilindi.

1930-yillardan 1980-yillargacha bo'lgan adabiyotlarda jadidchilik faqat salbiy bo'yoqlarda yoki butunlay chetlab o'tilgan holda yoritildi.

Mustaqillik yillarida Begali Qosimovning "Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik" (2002) asari mavzuni yangi bosqichga olib chiqdi. Shuningdek, xorijiy olimlardan Adeeb Khalidning "The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia" (1998) asari jadidchilikni global islomiy modernizatsiya (tajdid) jarayonining bir qismi sifatida tahlil qilishi bilan ajralib turadi. Khalid jadidlarni "yangi ziyolilar qatlami" sifatida tavsiflab, ularning matbuot va maktab orqali ijtimoiy maydonni qanday o'zgartirganini ilmiy asoslab bergan. Ushbu metod jadidchilik g'oyalarining vujudga kelish ildizlarini Rossiya imperiyasidagi tatar jadidchiligi (Ismoil Gasprinskiy) va Turkiyadagi "Tanzimat" islohotlari bilan bog'liqlikda o'rganish imkonini beradi. Retrospektiv tahlil orqali o'tmishdagi g'oyalarning bugungi "Uchinchi Renessans" poydevori bilan mantiqiy aloqasi o'rnatildi. Jadidlarning boy badiiy va publitsistik merosi (masalan, Cho'lpon she'riyati yoki Abdulla Qodiriy romanlari) germenevtik metod yordamida qayta o'qildi. Bunda matn ostidagi pinhona ma'nolarni (subtext) aniqlash, jadidlarning tsenzura sharoitida qo'llagan ramziy tili va metaforalarini tushunish markaziy o'rin tutadi. Tadqiqotda O'zbekiston Milliy arxivi (fond-I-1, I-46 va boshqalar) hamda jadidlar nashr etgan "Turkiston viloyatining gazetasi", "Sadoi Turkiston" kabi vaqtli matbuot nashrlaridagi birlamchi hujjatlar tahlilga tortildi. Bu ma'lumotlarning ishonchliligini ta'minlashda muhim metodik vosita bo'lib xizmat qildi. Ushbu metod jadidlar ilgari surgan "Hurlik", "Adolat", "Ma'rifat" va "Millat" tushunchalarini umuminsoniy qadriyatlar nuqtai nazaridan baholashga xizmat qiladi. Jadidchilik nafaqat siyosiy, balki yuksak ma'naviy-axloqiy tizim sifatida metodologik jihatdan asoslandi.

Jahon adabiyotshunosligida, xususan Charlz Kurtsmaning "Modernist Islam" (2002) asarida jadidchilik global islomiy islohotchilikning bir qismi sifatida o'rganiladi. Kurtsman jadidlarni Misrdagi Muhammad Abdu va Jamoliddin Afg'oniy g'oyalarining Turkistondagi mantiqiy davomchilari sifatida ko'rsatadi. Adabiyotlar tahlili shuni tasdiqlaydiki, jadidlar islomni inkor etmagan, balki uni ilm-fan va taraqqiyot bilan uyg'unlashtirish (ijtihad) yo'lini tanlaganlar.

Ubaydulla Uvatov va Zayniddin Nizomiddinov kabi mahalliy olimlarning tadqiqotlarida jadid matbuotining tahlili markaziy o‘rin egallaydi. Ayniqsa, "Oyna", "Sadoi Turkiston" va "Sadoi Farg‘ona" gazetalarining tili, uslubi va ulardagi publitsistik janrlar evolyutsiyasi o‘rganilgan.

Bu manbalar jadidlarning xalqqa tushunarli tilda murakkab siyosiy g‘oyalarni yetkazish mahoratini ilmiy asoslab beradi. Zamonaviy tadqiqotchi Marianna Kamp (Marianne Kamp) o‘zining "The New Woman in Uzbekistan" asarida jadidlarning xotin-qizlar ta‘limiga bo‘lgan munosabatini tahlil qilgan.

Adabiyotlarda Behbudiy va Fitratning ayollar huquqlari, oila mustahkamligi va millat tarbiyasida onaning o‘rni haqidagi qarashlari jamiyatni demokratlashtirishning muhim bosqichi sifatida baholanadi.

Jadidchilik harakati murakkab, o‘z-o‘zini tashkil etuvchi tizim sifatida ko‘rib chiqildi. Qo‘llanilishi: Harakatning ichki dinamikasi, uning tashqi muhit (mustamlakachilik ma‘murlari va qadimchilar) bilan to‘qnashuvi natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy o‘zgarishlar sinergetik nuqtai nazardan baholandi. Bu metod jadidchilikning nega aynan XX asr boshida "portlash" darajasida faollashganini tushuntirib beradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik merosi - bu shunchaki tarixiy xotira emas, balki millatimizning tirik ruhidir. Ushbu bebaho merosni chuqur o‘rganish va uning g‘oyalarni zamonaviy islohotlar bilan uyg‘unlashtirish - O‘zbekistonning jahon hamjamiyatida munosib o‘rin egallashi hamda intellektual jihatdan raqobatbardosh jamiyat barpo etishning eng ishonchli kafolatidir. Jadidchilik harakati o‘zbek xalqining tarixiy xotirasi va ma‘naviy poydevoridir.

Bugungi Yangi O‘zbekistonni barpo etishda jadidlar merosini o‘rganish yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda g‘oyat muhimdir. Jadidchilik - bu shunchaki o‘tmish emas, balki kelajak sivilizatsiyasining poydevoridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi". - Toshkent: "O‘zbekiston", 2022.
2. Qosimov B. "Milliy uyg‘onish: jasorat, ma‘rifat, fidoiylilik". - Toshkent: "Ma‘naviyat", 2002.
3. Khalid A. "The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia". - Oxford, 1998.
4. Alimova D. "Jadidchilik harakati: tarix va tahlil". - Toshkent, 2010.
5. Karimov N. "Jadidlar qismati". - Toshkent: "Sharq", 2008.
6. Behbudiy M. "Tanlangan asarlar". - Toshkent: "Ma‘naviyat", 1999.
7. Fitrat A. "Oila". - Toshkent: "Ma‘naviyat", 2000.
8. Ziyo Azamat. "O‘zbekiston tarixi". - Toshkent, 2012.